

Деіндустріалізація економіки в контексті економічної безпеки України

Доброва Т.Г.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри політичних наук і права
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

На підставі дослідження макроекономічної та галузевої інформації відображено деструктивні тенденції у функціонуванні індустріального сектору економіки України. Особливу увагу приділено оцінці наявного потенціалу в базових галузях переробної промисловості. Оцінено здатність економіки до забезпечення сталого зростання. Визначено пріоритетні напрями промислової політики держави, спрямованої на відродження економічного потенціалу, забезпечення конкурентоспроможності й економічної безпеки країни.

Ключові слова: деіндустріалізація, економічна безпека, промисловий потенціал, структурні деформації, інноваційна економіка, промислова політика.

Доброва Т.Г. ДЕИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

На основе исследования макроэкономической и отраслевой информации отражены деструктивные тенденции в функционировании индустриального сектора экономики Украины. Особое внимание уделено оценке существующего потенциала в базовых отраслях перерабатывающей промышленности. Оценена способность экономики к обеспечению устойчивого роста. Определены приоритетные направления промышленной политики государства, направленной на возрождение экономического потенциала, обеспечение конкурентоспособности и экономической безопасности страны.

Ключевые слова: деиндустриализация, экономическая безопасность, промышленный потенциал, структурные деформации, инновационная экономика, промышленная политика.

Dobrova T.G. DEINDUTRIALIZATION OF THE ECONOMY WITHIN THE CONTEXT OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

The research is based on the study of macroeconomic and branch information and reflects the destructive tendencies in the functioning of the industrial sector of the Ukrainian economy. Special attention is paid to the assessment of the existing capacity of the basic sectors of the processing industry. The ability of the economy to achieve sustainable growth is assessed. The priorities of the state industrial policy are defined, which is aimed at the revival of the economic potential as well as to provide competitiveness and economic security of the country.

Keywords: deindustrialization, economic security, industrial potential, structural deformation, innovative economy, industrial policy.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Соціально-економічні та політичні виклики, які постали перед сучасною Україною, вкрай загострили проблему національної безпеки. Домінуючу роль в її забезпеченні відіграє безпека економічна. Вона розуміється як такий стан національного господарства, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі, і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання [1].

Саме здатність економіки до сталого розвитку та стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз є найбільш гострими питаннями в сучасних умовах. Нині Україна опинилася

в небезпечному становищі. У 2014–2015 рр. ВВП упав на 16%, його зростання на 2,3% у 2016 р., зрозуміло, не компенсувало понесених утрат [2]. В умовах стрімкої девальвації гривні ВВП у доларовому еквіваленті скоротився вдвічі, майже до рівня 2005 р. Обсяг ВВП на душу населення впав до 2 тис. дол. [3]. Індекс інфляції перевищив 200%. Національна валюта знецінилася більш ніж утричі, притому, що за національними індикаторами економічної безпеки критичним є індекс 1,3. Частка імпорту у внутрішньому споживанні країни сягнула 60%. Це вдвічі вище критичного рівня економічної безпеки. Валовий зовнішній борг на початку 2017 р. перевищував 120% ВВП. Критичний рівень економічної безпеки за цим індикатором – 70%.

Проте щорічний відтік українського капіталу в офшори сягає 11–12 млрд. доларів, наближаючись до критичної межі – 15 млрд. дол. [1; 2; 4]. Позиція України в рейтингу глобальної конкурентоспроможності погіршилася з 79-го місця в 2015 р. до 85-го в 2016 р. Індекс конкурентоспроможності України – 4,0 – дорівнює індексам Намібії, Алжиру, Гондурасу, Греції та Сербії [5]. Отже, подолання негативних макроекономічних тенденцій, підвищення рівня економічної безпеки є одним із пріоритетних завдань збереження державності країни.

Зважаючи на сучасний соціально-економічний стан України, найважливішими серед багатьох критеріїв економічної безпеки є виробнича та інвестиційно-інноваційна безпека. Цим визначається актуальність дослідження в даному контексті наявного виробничого потенціалу та динаміки індустріального сектору української економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан та стратегічні пріоритети розвитку економіки у цілому та промислового потенціалу зокрема є об'єктом уваги провідних учених України. Так, у Національній доповіді «Інноваційна Україна – 2020» вчені Інституту економіки та прогнозування НАН України В.М. Геєць, А.А. Гриценко, О.В. Макарова та інші розглядають інноваційність економіки як ключ до динамічного розвитку і добробуту суспільства, як засіб забезпечення суверенітету країни, її конкурентоспроможності [6]. У доповіді, зокрема, визначено тенденції, пріоритети, організаційно-технічні й економічні механізми переходу до інноваційного типу розвитку. Вчені ІЕПр НАНУ також запропонували концептуально новий, реконструктивний тип економічного розвитку, який передбачає якісну перебудову несучих конструкцій економіки, корінну зміну її структури [7]. Зокрема, Л.А. Дейнеко представляє напрями та механізм реконструкції промислового сектору, спрямованої на формування міцного індустріального фундаменту країни. П.С. Єщенко, М.І. Зверяков наполягають на тому, що індустріальне відродження України неможливе на основі ортодоксальних принципів лібералізму. Необхідний різкий перехід до політики регульованої ринкової економіки, розвиток різноманітних форм державно-приватного партнерства [8]. Україна потребує проведення комплексної промислової політики, як форми неоіндустріалізації [9].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на те, що в

останні роки стрімко прискорилося руйнування промислового потенціалу країни, варті уваги об'єктивна оцінка його наявного стану та визначення пріоритетних напрямів відновлення індустріального сектору української економіки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – здійснити оцінку сучасного стану промислового сектору економіки в контексті економічної безпеки країни; окреслити основні проблеми та шляхи протидії процесу деіндустріалізації; визначити місце держави й основні заходи державної політики в забезпеченні інноваційного розвитку та виробничої безпеки національної економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виробнича безпека передбачає максимальне ефективне використання наявних виробничих потужностей, їх модернізацію та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки. Під інноваційно-інвестиційною безпекою розуміється стан економічного середовища в державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери для зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створення продукції з високою часткою доданої вартості [1].

Натомість протягом усього періоду ринкової трансформації у виробничому секторі української економіки спостерігається негативна динаміка. Найбільш глибокої руйнації зазнала промисловість. Через десять років від початку реформ промисловість України виробляла лише 57,7% від рівня 1990 р. Середньорічна кількість промислово-виробничого персоналу з 1990 по 2000 р. в промисловості загалом скоротилася вдвічі – з 7,1 млн. до 3,4 млн. робітників, у тому числі в машинобудуванні – в 2,8 рази – з 3,1 млн. до 1,1 млн. осіб [10, с. 108–109, 365–366]. Індекси виробництва по окремих галузях промисловості в 2000 р. порівняно з 1990 р. представлено в табл. 1.

Наступні 16 років Україна повільно, вкрай нестабільно відтворювала втрачений потенціал: у 2007 р. виробляла 74,2% від ВВП 1990 року. Однак унаслідок глибоких спадів 2009 р. та 2014–2015 рр. країна знов відкотилася до рівня 62% від ВВП 1990 р. Таку динаміку А.А. Гриценко називає зростанням

Індекси промислового виробництва по галузях

	2000 р. у відсотках до 1990 р.
Промисловість	57,7
Електроенергетика	65,3
Паливна промисловість	41,4
Чорна металургія	59,5
Хімічна та нафтохімічна промисловість	40,1
Машинобудування та металообробка	40,9
Деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	81,2
Промисловість будівельних матеріалів	22,9
Легка промисловість	38,4
Харчова промисловість	51,8

Джерело: складено на основі [10]

без розвитку, або деструктивним зростанням, коли має місце лише кількісне збільшення макроекономічних показників без якісних змін в економіці [7, с. 9–10]. Періоди більш-менш суттєвого росту ВВП співпадали зі сприятливою циновою кон'юнктурою світового ринку сировинних товарів. Показово, що в той самий період країни Центральної і Східної Європи, які здійснюють подібні трансформації, не тільки відтворили, а й перевищили обсяги ВВП 1990 р.: Польща – удвічі, Словаччина – на 70%, Чехія – на 47%, Угорщина – на 25%. Подібні кількісні результати простежуються в країнах СНД: рівень 1990 р. перевищений від 45% у Росії до двох разів у Білорусії та Казахстані, в три рази – в Азербайджані, в 4,5 рази – в Туркменії [11, с. 26, 33].

Протягом 25 років в українській економіці не відбулося позитивних змін ані в галузевій, ані в технологічній структурі виробництва. Економіка все більше набуває сировинного ухилу. Посилюються тенденції морального старіння технологій, зростає рівень фізичного зносу основних фондів. У 2015 р. цей показник у промисловості у цілому становив 76,9%, у тому числі в переробній промисловості – 75,9%, в енергетиці – 82,6% [2].

Значно поглибилися структурні деформації в економіці. Частка промисловості у валовій доданій вартості скоротилася з 42% у 1991 р. до 24% у 2015 р. Питома вага переробної промисловості у ВДВ 2015 р. становила лише 14% [2; 10].

Особливо катастрофічно виглядає динаміка обсягів виробництва окремих видів продукції переробної промисловості (табл. 2). У 1991–2000 рр. за більшістю продуктів металургії, машинобудування, хімічної промисловості країна відкотилася до рівня 1960–1965 рр. [10, с. 110–118].

Деіндустріалізація економіки стала хронічним процесом. Як свідчить статистика 2016 р., у два рази менше порівняно з 1990 р. вироблено електричної енергії, чавуну та сталі. Втричі скоротилося виробництво прокату чорних металів, у шість разів – виробництво труб, притому, що металургійна продукція є одним із головних об'єктів українського експорту. Нині майже немає власної електронної промисловості. Практично втрачено виробництво основних продуктів важкого машинобудування, яке визначало індустріальний потенціал України. Наприклад, металорізальні верстати, ковальсько-пресові машини в 2016 р. вироблені в кількості 39 і 6 штук, проти 37 тис. та 11 тис. штук у 1990 році. Кількість випущених тракторів – менше 5% від 1990 р., виробництво екскаваторів не досягає навіть 1%.

Українська руйнівна ситуація склалася в автомобільній, суднобудівній та літакобудівній промисловості, залізничному машинобудуванні.

Так, за даними асоціації «Укравтопром», автомобільна галузь у 2015–2016 рр. фактично опинилася на грані краху. Це притому, що починаючи з 2000 р.

виробництво поступово відтворювалося завдяки залученню іноземних інвестицій та міжнародній кооперації. У 2008 р. галузь являла собою вагомую частину реального сектору економіки. За вісім років виробництво автомобільної техніки зросло в 13 разів та становило 425,8 тис. одиниць. Із таким показником Україна посіла 12-е місце серед країн Європи. Національним виробникам належало 47% українського авторинку [12]. Першого руйнівного удару автопрому наніс вступ України до СОТ у 2008 р. на умовах, які не передбачали дієвих інструментів захисту національного виробника. Ринок мит-

Таблиця 2

Виробництво окремих видів продукції переробної промисловості України

	1990	2000		2016	
		одиниць	у % до 1990	одиниць	у % до 1990
Електроенергія , млрд. кВт/год.	298,5	169,5	56,8	164,6	55,1
Металургія					
Чавун, млн. т	44,9	25,7	57,2	23,6	52,5
Сталь та напівфабрикати, млн. т	52,6	31,8	60,5	30,8	58,5
Готовий прокат чорних металів, млн. т	38,6	22,5	58,3	13,3	34,4
Труби сталеві, млн. т	6,5	1,7	26,2	1,0	15,4
Машинобудування					
Металорізальні верстати, тис. шт.	37,0	1,3	3,5	0,039	0,1
Ковальсько-пресові машини, тис. шт.	10,9	0,4	3,7	0,006	0,1
Вугільні комбайни, шт.	847	-	-	-	-
Екскаватори, шт.	11162	159	1,4	46	0,4
Вантажні автомобілі, тис. шт.	27,7	11,1	40,0	0,4	1,4
Легкові автомобілі, тис. шт.	155,6	17,1	11,0	4,3	2,7
Автобуси, тис. шт.	12,6	3,0	23,8	0,6	4,8
Трактори, тис. шт.	106,2	4,0	3,8	4,9	4,6
Хімічна промисловість					
Мінеральні добрива, млн. т	4,8	2,3	47,9	...*	...*
Хімічні волокна, тис. т	179,2	30,3	16,9	...*	...*
Синтетичні смоли та пластмаси, тис. т	827	151	18,3	...*	...*
Шини, тис. шт.	11203	6817	60,8	3956	35,0
Виробництво будматеріалів					
Цегла будівельна, млн. шт.	10482	2142	20,4	...*	...*
Цемент, млн. т	22,7	5,3	23,4	9,0	39,6
Залізобетонні конструкції, тис. куб. м	23310	1988	8,5	...*	...*
Харчова промисловість					
М'ясо, тис. т.	2710	420	15,5	1353	49,9
Ковбасні вироби, тис. т	900	176	19,6	239	26,6
Тваринне масло, тис. т	444	132	29,7	103	23,2
Продукція з молока (сири та йогурти), млн. т	6,4	0,7	10,9	0,6	9,4
Цукор-пісок, млн. т	6,8	1,8	26,5	2,0	29,4
Олія соняшникова, млн. т	1,1	0,9	81,8	4,4	400,0
Легка промисловість					
Тканини, млн. кв. м	1210	66,0	5,5	91,0	7,5
Трикотажні вироби, млн. шт.	351	16,2	4,6	12,5	3,6
Взуття, млн. пар	196,5	14,4	7,3	24,1	12,3

* Неможливе коректне порівняння у зв'язку зі зміною методики визначення номенклатури продуктів.

Джерело: Складено на основі [2; 10; 12]

тево заповнили більш конкурентні імпорتنі машини. Як наслідок, у разі скоротилися продажі українських авто, а відповідно зменшилися й обсяги виробництва і чисельність робітників. У 2013 р. Україна спромоглася встановити на три роки спеціальні ввізні мита для захисту власного виробника. Однак уже в 2015 р. у відповідь на скаргу Японії СОТ за підтримки ЄС рекомендував Україні

їх відмінити. Руйнація галузі посилилася й через санкції проти Росії. Україна втратила значний ринок – від 48% експорту вантажних до 98% легкових авто. Як наслідок, у 2014–2015 рр. обсяг виробництва скоротився на 85%, зайнятість – на 45%, продажі автотранспортних засобів – на 78%, частка національних виробників на внутрішньому ринку впала на 20%, а експорт зменшився майже

в 10 разів. У 2016 р. виробництво практично зупинилося. З одинадцяти автомобільних заводів, що діяли в 2008 р., у галузі залишилося вісім підприємств, які за рік випустили 5 264 одиниці автомобільної техніки – 1,2% до рівня 2008 р. [12].

Суднобудування в Україні – галузь, яка в 1990 р. мала потужну виробничу та наукову базу: 11 суднобудівних заводів, 27 науково-дослідних інститутів, 17 підприємств суднового машинобудування та морського приладобудування. Галузь виробляла 30% суднобудівної продукції СРСР. Щорічно здавалося замовникам 100–120 суден, включаючи такі складні проекти як траулери, авіаносці, крейсери, транспортні та технічні судна. Щорічний обсяг товарної продукції галузі становив 10–15 млрд. дол. [13, с. 23].

Однак за 25 років Україна втратила первісні позиції морської держави із власним виробничим потенціалом. Асоціація суднобудівників України вважає, що стан галузі в 2014–2015 рр. можна порівняти лише з 1944 р. – після звільнення України. Наявні виробничі потужності використовуються лише на 8–10%. Експорт продукції суднобудування знизився до 90–100 млн. дол., що у шість-вісім разів менше наявного потенціалу. За рік три миколаївські та кілійський заводи не побудували жодного судна. Херсонський завод побудував два буксири. Два київських заводи випустили два броньованих катери та гідрографічне судно. Катастрофічно втрачається кадровий потенціал: кількість працівників скоротилася з 65,3 тис. у 1991 р. до 4,6 тис. у 2014 р. [14]. Слід урахувати те, що одне робоче місце у суднобудуванні створює від п'яти до восьми робочих місць у галузях, пов'язаних технологічним ланцюжком. Тобто спостерігається значний негативний ефект мультиплікації.

Українське залізничне машинобудування – галузь, яка відіграла вагомий роль ще в СРСР і навіть в 2000 р. була лідером в експорті вагонів до СНД. Однак за 25 років технологічних змін не відбулося, український продукт не пристосований до стандартів європейського ринку. Ситуація в галузі різко змінилася на негативну в останні чотири роки: традиційний зовнішній ринок втрачено у зв'язку із санкціями проти РФ і проведенням нею імпортозаміщення, попит внутрішнього ринку постійно скорочувався внаслідок зниження обсягів вантажних та пасажирських перевезень протягом усього періоду незалежності. Як наслідок, за 2013–2015 рр. обсяг виробництва в галузі

впав більш ніж у п'ять разів. Лише по вантажних вагонах обсяги випуску зменшилися на 95% (з 25,3 тис. шт. у 2013 р. до 1,4 тис. шт. у 2015 р.) [2].

Із тієї ж причини (розрив традиційних коопераційних та торговельних відносин) у занепаді опинилося літакобудування. Після розпаду СРСР на території України залишилася потужна науково-виробнича база галузі – конструкторське бюро, авіаційний завод, що носять ім'я видатного авіаконструктора О. Антонова. Вони являють собою замкнутий цикл авіапрому починаючи з розроблення літаків і закінчуючи мережею ремонтних заводів. Створені ДП «Антонов» на початку 90-х років минулого століття літаки «Руслан» і «Мрія» стали легендою світового авіабудування і не вичерпали свій потенціал досі. Однак, за визнанням президента підприємства А. Коцюби, в роки незалежності були допущені певні управлінські прорахунки: не здійснювалася диверсифікація поставок комплектуючих, не відкривалися нові ринки збуту. Підприємство не отримувало фінансової підтримки з боку держави. Літаки будували на замовлення російських компаній і продавали через російську компанію. Протягом 25 років серійного виробництва літаків не було. За весь період вироблено 10 літаків. У травні 2015 р. Україна розірвала дію міжурядової угоди про військово-технічне співробітництво. За рік було побудовано лише два літака АН. Запас російських комплектуючих було вичерпано. Пошук інших замовників та постачальників почали лише в 2015 р. А замінити необхідно 5 400 типів комплектуючих, найскладніше з яких – бортове радіоелектронне обладнання [15].

На грані зупинки баланують і такі високотехнологічні підприємства, як «Мотор Січ», «Південмаш», «Електротяжмаш», «Турбоатом» – підприємства-гіганти, що традиційно були локомотивами промисловості України.

Про занепад індустріального сектору економіки красномовно свідчить той факт, що у ТОП-100 найбільших платників податків за 2015 р. та 2016 р. немає провідних підприємств машинобудівної, хімічної чи металургійної промисловості. Перші місця в рейтингу займають нафтогазові компанії, виробники тютюнової продукції, енергопостачальні, торговельні та фінансові компанії [16].

Тож в умовах, коли світова спільнота замислюється над перспективами четвертої промислової революції, яка видається як злиття технологій і стирання межі між фізич-

ними, цифровими і біологічними сферами, Україна все більше віддаляється навіть від ознак постіндустріальної економіки. Занепадають високотехнологічні галузі виробництва, руйнується інфраструктура, стрімко скорочується висококваліфікована, активна частина трудового потенціалу.

Інноваційна активність бізнесу не відповідає оптимальним показникам економічної безпеки. У 2000–2015 рр. питома вага промислових підприємств, що впроваджували інновації, коливалася в межах від 10 до 15% від загальної їх кількості. Це незадовільний рівень за критеріями економічної безпеки. Оптимальний рівень – 35% інноваційних підприємств. Частка інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованого промислового продукту впала з 9,4% у 2000 р. до 1,4% у 2015 р. Це вдвічі менше за критичний показник економічної безпеки (3%), оптимальний рівень – 25%. Важливо що з 3 136 найменувань інноваційної продукції лише 548 є новими для ринку (17%), решта – нові лише для підприємства [1, с. 21; 2]. Зведений індекс інновацій, який використовують в Європейському Союзі, для України становить 0,206. Це значно нижче за середній по ЄС (0,544) [6, с. 310–312].

Наведені дані є беззаперечним свідченням того, що західна ліберальна модель економічного розвитку, яку використовувала Україна протягом 25 років ринкової трансформації, виявилася неефективною в українських реаліях. Більш прийнятним для України видається досвід країн Східної Азії, де держава активно втручається в роботу ринку, забезпечуючи швидке зростання. Не менш переконливим є сучасний досвід Європейського Союзу. Для створення науково-технологічної основи для прискореного і сталого розвитку об'єднаної Європи, росту її конкурентоспроможності в світі, індустріального лідерства та підвищення зайнятості реалізується чергова рамкова програма «Горизонт 2020», на яку в 2014–2020 рр. з бюджету ЄС виділено 80 млрд. євро. Державні інституції використовуються для підтримки інновацій, надання європейським компаніям максимальних можливостей подальшого розвитку завдяки централізованому фінансуванню, для допомоги інноваційним малим та середнім підприємствам тощо.

Висновки з цього дослідження. Для подолання негативних тенденцій у промисловості, запобігання остаточній деіндустріалізації країни, забезпечення умов для сталого її розвитку та економічного суверенітету необхідно перейти від ліберальної моделі розвитку до регульованої ринкової економіки, створити дієву інституціональну базу державної підтримки промисловості.

Уряд має розробити системну промислову політику, визначити пріоритетні інноваційно-інвестиційні напрямки, перш за все – галузі, в яких усе ще є суттєвий технологічний і конкурентний потенціал та які забезпечують значний мультиплікативний ефект.

Реіндустріалізація – це не проста «реанімація» традиційних галузей, це структурна перебудова економіки, перехід від сировинних до наукоємних, високотехнологічних виробництв, серед яких – інформаційно-комунікаційні технології, нанотехнології, біотехнології, новітні матеріали, альтернативна енергетика.

Головним джерелом інвестицій в інновації традиційно є ресурси приватного сектору – до 97% загального обсягу. Однак збитковість чверті промислових підприємств та низька рентабельність обмежують можливості для інвестицій не тільки в інновації, а й у просте відтворення основного капіталу. Проблему доцільно вирішувати на умовах державно-приватного партнерства в організації та фінансуванні НДДКР, реалізації інноваційних проектів.

Економіка потребує масштабної інфраструктурної модернізації. Її здійснення підвищить інвестиційну привабливість країни та значно збільшить зайнятість і сукупний попит. Важливо, що Україна має власний виробничий потенціал для її забезпечення матеріалами та обладнанням.

Необхідна система законодавчих дій держави щодо кредитної підтримки вітчизняного виробника, особливо галузей зі значною капіталомісткістю та інноваційних видів малого та середнього бізнесу.

Важлива стимулююча податкова політика, спрямована на залучення приватного бізнесу до інноваційного розвитку та модернізації.

Реіндустріалізація стримає відтік за кордон висококваліфікованих кадрів, підвищить престижність інженерних та технологічних спеціальностей, сприятиме розвитку людського капіталу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджені наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.
2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Всесвітній банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org>.
4. Національний банк України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/>.
5. The Global Competitiveness Report 2016-2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index/>.
6. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / За заг. ред. В.М. Геєця [та ін.] ; НАН України. – К., 2015. – 336 с.
7. Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість : [монографічний збірник] / За ред. акад. НАН України В.М. Геєця, чл.-кор. НАН України А.А. Гриценка ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2016. – 240 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ief.org.ua>.
8. Єщенко П.С. До інновацій та стратегічних пріоритетів шляхом об'єднання «невидимої» та «видимої» руки / П.С. Єщенко // Економіка України. – 2016. – № 5. – С. 13–16.
9. Зверяков М.І. Промислова політика і механізм її реалізації / М.І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6. – С. 3–18.
10. Україна за 2000 рік. Статистичний щорічник. – Київ. : Техніка, 2001. – 598 с.
11. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наукова доповідь / Л.В. Шинкарук, І.А. Бевз, І.В. Барановська [та ін.] ; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2015. – 304 с.
12. Укравтопром: Автомобільна статистика України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrautoprom.com.ua/statistika>.
13. Пріоритети державної морської політики у сфері функціонування та розвитку морегосподарського комплексу України. – К. : НІСД, 2016. – 46 с.
14. Асоціація суднобудівників України / Укрсудпром [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrsudo.kiev.ua>.
15. Центр транспортних стратегій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cfts.org.ua/news/>.
16. ТОП-100 найбільших компаній України зі сплати податків за 2016 рік. // Вісник. Рейтинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.visnuk.com.ua/uk/>.